

Bitig Türkoloji Araştırmaları Dergisi, Bahar 2022 / 1: 11-17.

Bir Kez Daha Irk Bitig'in Kırkıncı İrkı Üzerine

Orçun ÜNAL*

Öz: *İrk Bitig, Eski Uygur dönemine ait kâğıda yazılı runik metinlerin şüphesiz en önemlisidir. Bu metnin kırkıncı irki, nihai anlamlandırılması bâlâ yapılamamış nadir irklardan biridir. Bu çalışma, söz konusu irkin ilk cümlesi üzerine yoğunlaşmaktadır. Bu cümlenin anlamlandırılmasını zorlaştıran, ilk iki kelimedir. Çalışmada bu iki kelimenin farklı okumaları göz önüne alınarak irkin ilk cümlesi için üç okuma ve anlamlandırma önerisi sunulmuştur. Bu yorumlardan üçüncüsü semantik sebeplerle elenmiş, kalan iki yorundan ikincisi doğru okuma olarak belirlenmiştir.*

Anahtar Kelimeler: *İrk Bitig, 40. irk, Eski Uygur Türkçesi*

Once Again on the 40th Irq of Irk Bitig

Abstract: *İrk Bitig is undoubtedly the most important of the runiform texts written on paper from the Old Uyghur period. The 40th irq of this text is one of the rare irqs whose final interpretation has not yet been made. The present study concentrates on the first sentence of the irq in question. It is the first two words that make the interpretation of the sentence difficult. In the study, considering the different readings of these two words, three readings and interpretations for the first sentence of the irq are presented. The third of these interpretations was eliminated for semantic reasons, and the second of the remaining two interpretations was determined as the correct reading.*

Keywords: *İrk Bitig, 40th irq, Old Uyghur*

Giriş

Eski Türk dilinin birçok hacimli eseri gibi Irk Bitig de onlarca bilimsel çalışmaya rağmen bazı açılardan gizemini korumaya devam etmektedir. 2010 yılında yayımlanan çalışmamda, Irk Bitig'in çözümlenmesi zor ırklarından biri olan kırkıncı irka iki yeni okuma ve anlamlandırma önerisi getirmiştım. O tarihten bu yana Irk Bitig üzerine yapılan çalışmaların sayısı arttı, yeni öneriler çoğaldı. Bu gelişmeleri göz önüne alınca bu irk üzerine tekrar birkaç söz etme gereği doğdu.

Söz konusu çalışmalardan biri, Fikret Yıldırım'ın 2013 tarihinde savunduğu *İrk Bitig ve Runik Harfli Metinlerin Dili* adlı doktora tezidir. Yıldırım, tezinde Irk Bitig'i

---

* Bilim Asistanı, Dr., Göttingen Bilimler Akademisi (Almanya). E-posta: orcununal@live.com / ORCID ID: 0000-0002-2591-9035.

etraflıca ele almış ve her ırkı ayrı ayrı tartışmıştır. Söz konusu tez, 2017 yılında Türk Dil Kurumu Yayınları tarafından yayımlanmıştır. Yıldırım (2013, ss. 135-139; 2017, ss. 129-133), hem doktora tezinde hem de tezin yayımlanmış hâlinde kırkinci fal özelinde Semih Tezcan'ın (1981) yorumunu kabul etmiş ve birkaç ek açıklama getirmiştir. Yıldırım, katkıda bulunduğu iki eserde de tezindeki bu yorum ve anlamlandırmayı sürdürmüştür (Yıldırım vd., 2013, s. 371; Kormuşin vd., 2016, s. 422).

Bu makalede, önceki çalışmamdaki eksikleri dikkate alarak kırkinci ırkın üç muhtemel anlamlandırmasını sunacak ve nihai bir sonuca varmaya çalışacağım.

Kırkinci Irk ve Üç Anlamlandırma Önerisi

İrk Bitig'in kırkinci ırkının harf ve yazı çevrimi ile önceki araştırmacıların yorumları aşağıda kronolojik sırayla verilmiş ve yeni bilgiler eşliğinde üç anlamlandırma önerisi tartışılmıştır.

Harf Çevrimi

t¹ l¹ m : w r¹ I : y¹ r¹ n¹ ç A : y¹ s¹ I ç I n² : y¹ l¹ m : k¹ y¹ g¹ : y¹ r¹ A : w r¹ w Wp n¹ : y¹ l¹ η w s¹ w n¹ : y¹ w r¹ I y¹ w r¹ : t² I r² : nt g¹ : l¹ p : r² m I s² : nç A b² I l² I η l² r² : d² g² w̄ : w l¹

Yazı Çevrimi

t(a)l(i)m : wrı : y(a)r(i)nça : y(a)sıçin : y(a)l(i)m : k(a)y(a)g : y(a)ra : urup(a)n : y(a)lnusun : yoriyur : ter : (a)nt(a)g : (a)lp : (ä)rmiş : (a)nça bilinl(ä)r : (ä)dgü : ol

Thomsen (1912, s. 204)

t(a)l(i)m : urı : y(a)r(i?)nça : y(a)sıçin² : y(a)l(i)m : q(a)y(a)γ : y(a)ra : uruup(a)n : y(a)lnusun : yoriyur

“A bold (?) youth – (?) hit a steep rock with his arrow and cleft it. He goes along quite alone [...]”

Orkun (1938, s. 83)

t^al^m : urı : y^arⁿça : y^asıçin : y^al^m : k^ay^ag : y^ara : uruup^an : y^alnusun : yoriyur
“? yiğit harbesi (?), mızrağıle yalın (sar) kayayı yarup vurarak yalnızca yürür”

Clauson (EDPT, s. 197)

talım (?error for telim) urı : yarınça:
“Until he cleaves many ravines”

Tezcan (1981, s. 77)

talım orı yarınça yasıçin yalım kıyağ yara urupan yalınsun yoriyor

“Yırtıcı kuzukapan, kürekke miği kadar geniş ok temreniyle (= gagasıyla) yalçın kayayı yararak vurup yalnız başına yaşıyor”

Ikeda (1984, s. 114)

talim ūrī yarınčā yasīčīn yalim qayaḡ yarā ūrūpan yalḡūsūn yōrīyūr—tīr.

強い若者が [yarinčā yasīčīn] 急な岩を切って打って（打碎いて）唯一人で進んでいる一と言う。[Güçlü bir gencin sarp bir kayayı kestiği (parçaladığı) ve ilerleyen tek kişi olduğu söylenir.]

Tekin (1993, ss. 18-19)

t(a)l(i)m urı y(a)r(i)n (a)ça y(a)sıçin y(a)l(i)m k(a)y(a)g y(a)ra uruūp(a)n y(a)lḡusun yoriyur tīr

“A bold youth marches alone, opening (his) shoulder, striking and splitting the bare rock with a broad arrow-head, it says.”

Şüküri ve Hélihniyaz (2000, s. 42, 53)

talim ūrī yarınqa yasīqīn yalim kayaoḡ yara urupan yalḡusun yoriyur tīr

“Batur bala taza yaramlık okyasiniḡ okini tik yariḡ doḡmuşıḡa urup, yalḡuz kėtıp barḡudek.”

[Kahraman çocuk çok kullanışlı yayının okunu dik uçurumun köşesine vurup yalnız başına yürüyormuş.]

VATEC

t(a)l(i)m .. orı y(a)rınča .. y(a)sıçin .. y(a)l(i)m .. k(a)y(a)g .. y(a)ra .. urup(a)n .. y(a)lḡusun .. yoriyur

“A rapacious bearded vulture, striking with the broad arrow-head (nose), as wide as a shoulder blade, so that splitting bare rock, lives alone”

Tekin (2013, s. 23, 31)

talim orı yarın aça yasıçin yalim kayag yara urūpan yalḡusun yoriyor

“Cesur bir genç, omuzları açık, okunun ucu ile yalçın kayaları yara yara yapayalnız yürüyor”

Uluç vd. (2013, s. 64)

t^alⁱm : urı : y^arın^aça : y^asıçin : y^alⁱm : k^ayⁱq : y^ara : uruūp^an y^al^anḡusun : yoriyur

“Döyüşkən gənc (oḡlan) çiyində yastı uclu oxla sərt qayanı yarıb-vuraraq yeriyir”

Gülensoy (2017, ss. 382-383)

Talim urı yarın aça yasıçin yalim kayag yara urupan yalḡusun yoriyor tīr

“Cesur (bir) genç erkek ‘göğsü(nü)’ [= yarın ‘kürek kemiği, çiğın kemiği (DLT)] açıp, yassı ve uzun ok ucu (=yasıç/DLT) ile yalçın kayayı vurup parçalayarak, yalnız başına yürüyor, der”

Birinci Okuma ve Anlamlandırma Önerisi

talım : [y]orı y(a)r(ı)n[(ı)n]ça : y(a)sıçın : y(a)l(ı)m : k(a)y(a)g : y(a)ra : urup(a)n : y(a)lhusun : yorıyur

“(Bir adam) yırtıcı akbabanın kürekkemiği kadar geniş ok temrenini yalçın kayayı yararcasına vurarak tek başına yürüyor/yaşıyor.”

1.1. Bu öneri, konuyla ilgili önceki çalışmamda sunduğum birinci yorumdur.

1.2. Bu ırktaki [y]orı¹ sözcüğüyle ilgili olarak gözümden kaçan bir bağlantı, KM *yolo sibayu* “sakallı akbaba” (Lessing, 1995, s. 435) ve Ma. *yolo* “kara akbaba (Vultur monachus)” (Norman, 2013, s. 416) sözcükleridir. Moğolca kelime, *yori > *yoli > *yolo* benzeri bir değişimle Tü. *yori* şekline alınmış olabilir. Bu değişimde, sözcüğün *yolo* “büyük” (Lessing, 1995, s. 435) kelimesine benzeşmesinin etkisi büyüktür. Moğolca biçim göz önüne alındığında, Tü. *yori* biçiminin birincil olduğu ortaya çıkmaktadır. IB’deki *ori* ise *yori* için bir yazım yanlışı olabileceği gibi, Uygur harfli nüshadan yapılan aktarım sırasında gerçekleşen bir istinsah hatası da olabilir.

1.3. Yıldırım (2013, s. 138), Tezcan’ın yorumunu kabul edip *yasıç* “ok temreni, geniş ok ucu” sözcüğünün kuzukapanın gagasını karşılamak için kullanıldığını iddia etmiş, bu iddiasını ise Farsça *nük* ve İngilizce *beak* ve *barb* kelimeleriyle desteklemiştir. Ancak Yıldırım’ın iddiasının aksine, verdiği örneklerdeki benzetme “kuş gagası” > “temren” yönünde olup Irk Bitig için varsayıldığı gibi “temren” > “gaga” yönünde değildir. Tezcan’ın bu yorumu önceki çalışmamda da belirttiğim gibi terk edilmelidir.

1.4. Bu yorumda varsayılan gizli özne, Irk Bitig için şaşırtıcı değildir. Diğer ırklarda da öznelerin gizli olduğu cümleler mevcuttur (bk. 25. ve 33. ırk).

1.5. Bu ırkta geçen *yori-* fiili, Tezcan’ın iddia ettiği gibi “yaşamak” olarak yorumlanabileceği gibi, gerçek anlamıyla “yürümek” olarak da anlamlandırılabilir.

İkinci Okuma ve Anlamlandırma Önerisi

t(ä)l(i)m : orı : y(a)r(ı)nça : y(a)sıçın : y(a)l(ı)m : k(a)y(a)g : y(a)ra : urup(a)n : y(a)lhusun : yorıyur

“(Bir adam) geniş ok temrenini birçok vadi kayalığı boyunca yalçın kayayı yararcasına vurarak tek başına yürüyor/yaşıyor.”

2.1. *T(a)l(i)m*, Clauson’un (EDPT, s. 197) da şüphelendiği gibi, Uygur harfli nüshadaki <T’LYM> yazımından kaynaklanan bir istinsah hatası olabilir. Eski Uygur Türkçesinde, *talım* ve *tälim* sözcüklerinin imlası <T’LYM> şeklindedir.

¹ Krş. KB *yori* “kuzukapan kartal” (Tezcan, 1981, s. 76), Kırg. жору *joru* “akbaba” (Yudahin, 1985/I, s. 262).

Burada $*t(\ddot{a})l(i)m$ sıfatından sonra gelen *orı* isminin çokluk eki almamış olması dikkat çekse de *tälim* sıfatı Eski Uygur Türkçesinde nadiren tekil isimlerle de görülür: *tälim üküš tnl(i)gka täriñ nomug nomlayur* “Birçok₂ canlıya derin öğretiyi öğretir.” (Zieme, 1985, s. 147).

2.2. Bu yorumun zayıf yanı, DLT’de tanımlanan <UVB:RIY> *ōrı* “vadi” (CTD II, s. 217) sözcüğünün muhtemelen tek örnek olmasıdır. DLT <’UZIY> “bir dağdaki vadi (Ar. face)” (CTD I, s.124) sözcüğü, istisnasız bütün kaynaklarda *ōzi* okunarak *öz* “vadi” ile ilişkilendirilmiştir. Ancak bu kelime, *ozı* okunarak *ōrı* ile zetastik bir ilişkide olduğu varsayılabilir.² Çuv. *vără* “nehir ağzı” (ÇRS, s. 69) sözcüğü DLT *ōrı* ile soydaş sayılırsa kelimenin tek örneği de ortadan kalkar. Diğer yandan, önceki çalışmamda söylediğim bağlantılar (Ünal, 2010, s. 237) hâlâ geçerlidir.

İrk Bitig’de varsaydığımız *orı yarı* “vadi kayalığı” tamlaması, DLT’deki *ōrı kohl* “vadi kolu” tamlamasını hatırlatmaktadır.

Üçüncü Okuma ve Anlamlandırma Önerisi

$t(\ddot{a})l(i)m$: *urı* : $y(a)r(i)n\check{c}a$: $y(a)sı\check{c}in$: $y(a)l(i)m$: $k(a)y(a)g$: $y(a)ra$: $urup(a)n$: $y(a)l\eta susun$: *yoriyur*

“Birçok delikanlı, kürekkemiği kadar geniş ok temren(ler)iyle yalçın kayayı yararcasına vurarak tek başına yürüyor/yaşıyor.”

3.1. $T(a)l(i)m = t(\ddot{a})l(i)m$ yorumu için bk. 2.1.

3.2. Tekin (1993), bu ırktaki ilk iki kelimeyi *talım urı* okuyup “bold youth” (“cesur genç”) olarak anlamlandırmıştır. Söz konusu sıfatın insanlar için kullanılmadığı açıktır. Burada Clauson’un $t(a)l(i)m = t(\ddot{a})l(i)m$ düzeltme önerisiyle *urı* “delikanlı, oğul, genç adam” (Wilkins, 2021, s. 803) sözcüğü birleşince ortaya üçüncü bir anlamlandırma imkânı çıkmaktadır.

3.3. Bu yorumdaki önemli sorun, $t(\ddot{a})l(i)m$ *urı* öznesiyle $y(a)l\eta susun$ zarfının çelişkisidir. Cümle anlamca da ikna edici değildir.

Sonuç

İrk Bitig’in kırkinci ırkı, yorumlanması ve anlamlandırılması en zor fallardan biridir. Yukarıda bu ırk için üç farklı okuma ve anlamlandırma önerisi sunulmuştur. Bunlardan üçüncüsü, semantik sebeplerle rahatlıkla elenebilir. Geriye kalan birinci ve ikinci yorum arasında karar vermek ise güçtür. Her iki yorumda da yazım yanlışları olduğu varsayılmıştır. Birinci yorumda, iki yazım yanlışının yanı sıra, Eski Uygur Türkçesi için bir tek örnek; ikinci yorumda bir yazım yanlışlığı ve Eski Uygur Türkçesi için bir tek örnek varsayılmıştır. Sayısal açıdan bakıldığında, daha muhtemel yorum ikincisidir. Bu yorum anlamsal olarak da ikna edici olduğundan, doğru okuma ve anlamlandırmanın $t(\ddot{a})l(i)m$ *orı* $y(a)r(i)n\check{c}a$ $y(a)sı\check{c}in$ $y(a)l(i)m$ $k(a)y(a)g$ $y(a)ra$ $urup(a)n$ $y(a)l\eta susun$ *yoriyur* “(Bir adam) geniş ok temrenini birçok vadi kayalığı

² Kelimenin <’URIY> için bir yazım yanlışlığı olması, DLT’de yer aldığı kısım dolayısıyla mümkün değildir.

boyunca yalçın kayayı yararcasına vurarak tek başına yürüyor/yaşiyor” olduğu sonucuna varılmıştır.

Kısaltmalar

Ar.	Arapça
Çuv.	Çuvaş Türkçesi
DLT	Dīwānū Luġāti`-Türk
IB	İrk Bitig
KB	Kutadgu Bilig
Kırg.	Kırgız Türkçesi
KM	Klasik Moğolca
krş.	karşılaştırınız
Ma.	Mançuca
Tü.	Türkçe

Kaynaklar

- CTD = Dankoff, R. ve Kelly, J. (1982–1985). *Maḥmūd al-Kāşyarī, Compendium of the Turkic Dialects (Dīwān Luġāt at-Turk)*. Part I-III, Sources of Oriental Languages and Literatures 7. Ş. Tekin ve G. A. Tekin (Ed.), Turkish Sources VII, Duxbury, Massachusetts: Harvard University.
- ÇRS = Skvortsov, M. İ. (1982). *Çuvaşsko-Russkiy Slovar'*. Moskva.
- EDPT = Clauson, Sir G. (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. Oxford: Clarendon Press.
- Gülensoy, T. (2017). İrk Bitig Adlı İki Yayın Üzerine Görüşler ve Düzeltmeler. O. F. Sertkaya, S. Eker, H. Şirin ve E. Uçar (Ed.), *Prof. Dr. Talât Tekin Hatıra Kitabı* içinde (C. 1, 363-398. ss.). İstanbul: Çantay.
- Ikeda, T. (1984). 古代トルコ語の占い文書 (İrġ Bītiġ) に就いて [The İrġ Bītiġ, an Ancient Turkic Book on Divination]. *Bulletin of the International Institute for Linguistic Sciences*, 6(1), 81-125.
- Kormuşin, İ., Mozioglu, E., Alimov, R. ve Yıldırım, F. (2016). *Yenisey-Altay-Kırgızistan Yazıtları ve Kâğıda Yazılı Runik Belgeler*. Ankara: BilgeSu.
- Lessing, F. D. (Ed.) (1995). *Mongolian-English Dictionary*. Compiled by Mattai Haltod, John Gombojab Hangin, Serge Kassatkin and Ferdinand D. Lessing. 3rd reprinting with minor type-corrections. Bloomington: Mongolia Society.
- Norman, J. (2013). *A Comprehensive Manchu-English Dictionary*. With the assistance of Keith Dede and David Prager Branner. Cambridge, Massachusetts-London: Harvard University Asia Center, Harvard University Press.
- Orkun, H. N. (1938). *Eski Türk Yazıtları II*. İstanbul: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Şükürî [= Xiükü`ërzhe 秀库尔著], Abdubeşir [= Äbüdübäisî`ër 阿布都拜斯尔] ve Hélihniyaz, Sulayman (2000). «Palname» ve *Kedimki Uyğurların Dunya Karaşlari / «Zhānbū shū» yū gǔdài wéiwú`ër rén de shìjièguān* 《占卜书》与古代维吾尔人的世界观. Ürümqi [= Wülümüqi 乌鲁木齐]: Şincañ Helġ Neşriyatı [= Xīnjiāng rénmín chūbān shè 新疆人民出版社].
- Tekin, T. (1993). *İrk Bitig: The Book of Omens*. (Turcologica 18). Wiesbaden: Harrassowitz.
- Tekin, T. (2013). *İrk Bitig: Eski Uygurca Fal Kitabı*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Tezcan, S. (1981). Kutadgu Bilig Dizini Üzerine. *Belleten* 45(2)-178, 23-78.
- Thomsen, V. (1912). Dr. M. A. Stein's Manuscripts in Turkish "Runic" Script from Miran and Tun-Huang. *Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland* 44(1), 181-227.
- Uluç, G., Hüseyinli, A., Mehdiyeva, D., Qır, Ö., İbrahimova, İ. ve Sərxanbəyova, C. (2013). *İrk Bitig: Qədim Uyğur Dilində Yazılmış Fal Kitabı*. Bakı: Türkçəsi Varkən Topluluğu Yayınları.

BİR KEZ DAHA IRK BİTİĞ'İN KIRKINCI IRKI ÜZERİNE

- Ünal, O. (2010). Irk Bitig'in 40. Irkı Üzerine Düşünceler. *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 13, 233-242.
- Wilkens, J. (2021). *Handwörterbuch des Altuigurischen. Altuigurisch-Deutsch-Türkisch. Eski Uygurcanın El Sözlüğü. Eski Uygurca-Almanca-Türkçe*. Göttingen: Universitätsverlag Göttingen.
- Yıldırım, F. (2013). *Irk Bitig ve Runik Harfli Metinlerin Dili*. (Doktora Tezi). Yıldız Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü. İstanbul.
- Yıldırım, F. (2017). *Irk Bitig ve Orhon Yazılı Metinlerin Dili*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Yıldırım, F., Aydın, E. ve Alimov, R. (2013). *Yenisey-Kırgızistan Yazıtları ve Irk Bitig*. Ankara: BilgeSu.
- Yudahin, K. K. (1985). *Kirgizsko-Russkiy Slovar'*. 1-2. Frunze: Glavnaya Redaktsiya Kirgizskoy Sovetskoy Entsiklopedii.
- Zieme, P. (1985). *Buddhistische Stabreimdichtungen der Uiguren*. (Berliner Turfantexte XIII). Berlin: Akademie Verlag.

İnternet Kaynakları

VATEC = Vorislamische Alttürkische Texte: Elektronisches Corpus. Erişim adresi http://vatec2.fkidg1.uni-frankfurt.de/vatecasp/Irk_Bitig.htm#146848 (Erişim Tarihi: 15.09.2021)

